

XXI. mende hasierako euskal literatura aldizkariak eta politika kulturalak: sarrera bat

Ibon EGAÑA ETXEBERRIA
Euskal Herriko Unibertsitatea, UPV/EHU *

* “Hariak. Literaturaren eta arteen inguruko ikerketa feministak” ikerketa taldeko kidea.

1. Sarrera.
2. Kontrakulturatik blogen ez-tandara.
3. Hiru *baina* normalizazioari.
4. Kotsentsuaren kultura eta profesionalizazioa.
5. Bandak eta interpelazioak.
6. Azken hitzak.
7. Bibliografia.

1. Sarrera

Beatriz Sarlo literatura kritikari argentinarrak esana da: “egin dezagun aldizkari literario bat” esaten duena, funtsean, “egin dezagun politika kulturala” ari da esaten (Sarlo, 1992, 9. or.)¹. Hutsune edo gabezia bati emandako erantzuna izan ohi da aldizkari literario bat, eta aldi berean, eztabaida ideologiko eta estetikoan esku hartzeko forma bat. Une jakin bateko eztabaida ideologiko, estetiko, kultural eta politikoen gaineko erradiografia bat eskaintzen digute aldizkariak, baita aldizkari bat sortzeko bulkadak ere. Ildo horretatik, Sarlok argudiatzen du aldizkariak literaturaren ikuspegi sozio-historiko bat sortzeko eta periodizatorako ezinbesteko lekukoak direla; liburuek ematen diguten ikuspegiak bestelakoa ematen digutelako, orainari eta uneko eztabaida estetiko-ideologikoei askoz lotuagoa. Horregatik, gogorarazten digu ikerlari honek, aldizkariak gaizki zahartzen dira, eta ez dira irakurgai xamurra irakurleentzat; aproposagoak dira literaturaren historiaz interesatutako adituarentzat. Era berean, ez du zentzurik aldizkariak orainalditik irakurtzeak, edo izango luketen gaurkotasan edo egokitasunaz galdetzeak, izan ere, argitaratutako orainaldian dute zentzua, eta hura berreraikitzeke dira lagun-garriak, ez egungo irakurgai literario gisa.

Kritikari horren ideiei jarraiki, literatura aldizkariak (eta baita haien presentzia edo absentzia ere) erabilgarri zaizkigu euskal literatura garai-kidearen periodizazio eta historiografiarako material gisa. Artikulu honen xedea, ildo horretan, 2000tik aurrerako aldizkari literarioei begira jartzea da, ez horrenbeste ale horietako edukiak xehe zerrendatu eta aztertzeke asmoz (ikerketa-lan sakonagoa eskatuko luke horrek, artikulu honen mugetatik haratagokoa), ezpada aldizkariok zein proposamen es-

[1] Eskerrak eman nahi dizkiot Nerea Arrutiri, Sarloren lanaren berri emateagatik.

tetiko-ideologiko egiten dituzten, zein politika kultural proposatzen duten eta interbentzio horiek uneko euskal literaturaz zer esaten diguten pentsatzea. Bereziki, zein erdigune eta zein kontsentsu interpelatu nahi duten ikusten ahalegindu nahi du testu honek, mende honetako euskal literaturan estetiken eta ideologiaren artean zein harreman eta tentsio izan diren gogoetatzeko. Xedea hori izanik, artikulu honen interesgunea ez dira instituzio baten abarora edo haren ekimenez sortutako aldizkariak, ezpada politika kulturalean eragiteko asmoz sortutako egitasmo autonomo eta espontaneoagoak. XXI. mendeko euskal literatura zer izaten ari den gure buruari ondo kontatzeke daukagu, eta artikulu honek bide horretan emandako urrats txiki bat izan nahi luke.

2. Kontrakulturatik blogen ezteandara

Mende berria estreinatzearekin batera, 2001eko martxoan aurkeztu zuen Susa argitaletxeak Andima Ibiñagabeitia proiektua, euskarazko literatura aldizkariaren gordailua. XX. mendearen azken 25 urteetan argitaratutako 16 aldizkariaren kopia digitalizatuak jaso zituzten webgunean, eta apurka katalogoa osatuz joan ziren, gerraosteko aldizkariari ere lekua eginda. Edozein artxiboren izaera bikoitza agerian jartzen du webgunea abian jartzeak berak: literatura aldizkariak eskuragarri jarri eta haiei bigarren bizialdi bat ematearekin batera, neurri batean, haien heriotza ere dekretatu zuen egitasmoak. Gordailuan gordetako altxorrek bilakatu ziren literatura aldizkariak, irakurgai biziak bainoago, ikertzaile eta irakurle espezializatuen zain, irakurle arrunten esperoan bainoago. Artxiboa eskura izateak ez zuen ekarri, haatik, corpus horren gaineko ikerketa erruz zabaltzerik, salbuespenak salbuespen².

Izan ere, literatura aldizkariak XXI. mendea hasterako galdua zuten euskal literaturaren esparruan izan zuten garrantzia. 1970eko hamarkadatik aurrera eta bereziki 1980ko urteetan argitalpen plataformak izandako agerkeriaren pisua galduz joan zen 1990etan eta zer esanik ez 2000ko hamarkadan. Beñat Sarasolak aztertu duen bezala (2021), argitaletxeak sortu eta finkatzearekin batera gutxituz joan zen literatura aldizkariaren pisua, eta literatura esparruaren instituzionalizazioaren argitan ulertu behar dugu prozesu hori. 1970eko eta 1980ko hamarkadetan literatura sistema bat eratu eta sendotzerakoan funtsezkoak izan ziren aldizkariak; argitaletxe berriak sortu eta finkatutakoan (Pamiela eta Susa, demagun,

[2] Aipagarriena Beñat Sarasolaren *Bainaren belaunaldia: Ustela, Pott eta Oh! Euzkadi atzerlan sendoa litzateke* (Sarasola, 2015).

1980ko hamarkadan), aldizkarien funtzioa bigarren mailakoa izatera pasatu zen, are gehienak desagertu arte.

2001ean berean, *Ostiela!* aldizkari literario-kulturalak Ibiñagabeitia gordailuan jasotako aldizkariari omenaldia egin zien udazkeneko zenbakian. *Korrok*, *Ustela*, *Pott* edo *Oh! Euzkadi*-ko atal hautatuak txertatu zituzten alean, omenaldi gisa. Irreberente eta probokatzailleak berreskuratu zituzten, noski (Koldo Izagirreren eta Bernardo Atxagaren 1975eko eske-lak, sexu-langile bati egindako elkarrizketa), baina baita aldizkari haietako poema edo literatura elkarrizketak ere. Agerkari haiei omenaldia egiteaz bat, digitalizazioak izandako oihartzun ahulaz arranguratzten ziren aldizkariako kideak: “oharkabean ere ez, baina nahiko apal pasa da udaberriko berria, azken urteotako berririk hoberenetakoa” (Pedante Nazkan-teak 2001, 18. or.). Euren burua, gainera, aldizkari literario horiek sortu-tako katearen segida gisa ikusten zuten: “orain birtualak badira ere, li-teratur aldizkari horiek benetakoak izan zirelako gara. Eta gu errealak izan garelako, garelako, izango dira biharko aldizkari birtualak” (18). Ia mende laurden beranduago irakurrita, deigarri egiten da “birtual” eta “erreal”aren artean nahigabe bezala *Ostiela!*-koek ezartzen duten bereiz-keta. Alde batera, aditzera ematen du digitalizatutako aldizkari horiek “erreal” izateari uzten diotela, alegia, haien “heriotza” dekretatzen dela; bestetik, etorkizun digitalaz ere esaten du zerbait: paperezko literatura aldizkarien tradizio horretan azkenetakoa izango zen *Ostiela!*. Mende al-daketaren sasoian, paperezko aldizkarien kulturaren eta oraindik erroto gabeko mundu “birtualaren” arteko nahasteaz (baita nahaste terminolo-gikoaz ere) ere ematen ditu arrasto zenbait aldizkariako erredaktoreen aipamenak.

2006ra arte eutsi zion, edonola ere, *Ostiela!*-k 1995ean hasitako bidea-ri. Hasi, 1980ko hamarkadako literatura aldizkariak utzitako hutsunea betetzeko asmoz hasi zen argitaratzen, Paperzaleak elkartearen eskutik, Jon Arano, Iñaki Segurola, Balendin Tramon, Patziku Perurena eta Ramon Ugalde “buru-adar” zituela. 1990eko hamarkadako herri aldizkarien sen-dotzeak eskaini zion halako egitasmo batek beharrezkoa zuen plataforma eta zabalkundea. Hastapenetik, baina, euskal kulturaren eta kazetaritzan ikusitako “hutsune” bati erantzutera zetorren *Ostiela!*, zenbait gai lantzen ez-zirela eta, aldizkari “heterodoxo-xamarra” (sic) egiteko asmoa azaldu zuten. Esplizituki azalduetako asmo heterodoxoa agerikoen aldizkariaren irudietan egiten zen, sarritan jaso baitzituzten argazki pornoak euren orrialdeetan, irakurleen begietara aldizkariaren bereizgarri nagusiena se-xuari emandako tokia izateraino (hala irakur daiteke irakurleen gutun

zenbaitetan). 1990eko hamarkadako euskal kultura sexofobia astintzeko asmorik ez zuten falta Paperzaleak-eko lagunek, baina heterodoxia bestelako alderdi ideologiko eta estetikoetan ere sumatzen da, baita lehen aleko manifestu-gisako “Bederatzi puntuko estilo-liburu ttiki-ttikia”n ere: ideologikoki nazionalismoari uko egin zioten, euskarazko kultura “nazionala” izan behar duen ideiatik urrunduz, eta baita desarrollismoari ere (ez alferrik AHT-ren Aurkako Asanblada elkarrizketatu zuten lehen alean, eta haren inguruan batutako idazle eta irakurleak hurbil izan zituen *Ostielal*-k) (Basterretxe, 1995, 4-5. or.). Hizkuntza estandarizatuaren zuzentasun estuaren aurkako jarrera ere irmo defenditzen da, Iñaki Seguroak maiz literatura garaikideari bere hizkuntz kamustasunagatik egin zizkion kritiken ildotik. “Normalizaziorantz” zihoan euskal literatura eta kultura autonomiko baten kontra-diskurtsoa dakar, beraz, *Ostielal*-k 1990eko hamarkadan, eta baita 2000ko hamarkadaren lehen urteetan ere.

Literatura aldizkari soila izan gabe, kultura eta gizarte gaien inguruko artikulu, elkarrizketa eta pasarte ugari jaso zituen aldizkariak, baina literaturak beti izan zuen bertan tokia. Zenbait idazleren testuak argitaratzeaz bat (Juan Luis Zabala edo Iban Zaldurenak), esaterako, Atxagari (“El Ashaga”ri) 2001eko udazkeneko alean egindako elkarrizketak oihartzun zabala izan zuen. 2003an, berriz, aldizkariako arduradunen erreleboa gertatu zen, eta Hernaniko AEK eta Molotoff irratia inguruko kideek hartu zuten hurrengo aleak ateratzeko ardura (Juanbau Erauskin, Aitziber Altuna, Alberto Elosegi, Edurne Mendizabal, Gorka Setien eta Luis Intxauspek). Arduradunen aldaketak aldizkariaren norabideari ere eragin zion eta, hein batean *Ostielal*-k aurretik zuen joera kontrakulturala aragoitu egin zen azken urteotan: indigenismoari lekua egin zioten, zapatismoaren inguruko testu ugari eman zituzten, anti-psiatriaren ildoko ale bat plazaratu zuten... Sexuak eta pornoak lehen urteetan izandako lekua sexologiak hartu zuen azken aleetan, eta erabat androzentrikoa zen aldizkariaren diskurtsoan eta estetikan ahots feministek lekua hartu zuten, baita kritika literario feministak eta *queer* teoriak ere (Maidier Zilbetiren eta Josune Muñozen kolaborazioak tarteko, besteak beste). Aldizkariako literatura testuak hein batean literatura kanonikotik urrunagokoak ziren (Paneroren itzulpenak...), eta idazle berri zenbaitentzat (Uxue Apaolaza) eta zirkuitu estandarretatik kanpo idazten jarraitu zuten idazle undergroundentzat (Gorka Setien, Juanbau Berasategi...) plaza izan ziren 2003-2006 urteen artean argitaratutako aleak.

Ostiela!-ren azken alea 2006an argitaratu zen, eta aldizkariaren itxierak aro baten amaiera ere adierazten du; instituzio baten babesik gabe argitaratutako paperezko literatura aldizkariaren aroarena, eta aro digitalaren indartzearena. 2005-2006 urte inguruan, 2000ko hamarkadaren erdialdeko urte horietan, beste argitalpen plataforma batek hartu zuen protagonismoa euskal letren inguruko diskurtsoetan: blogak. 2005eko euskal kulturari buruzko errepasoa egitean, hala zioen Xabier Mendiguren Elizegik *Jakin* aldizkarian: “Horra modako hitza: bloga. Ez hitza bakarrik: sarearen barruko txoko pertsonal horiek gorakada dexentekoa izan zuten 2004an, eta 2005a egundokoa izan da” (Mendiguren Elizegi, 2006, 46. or.). Urte horietan hasi ziren, izan ere, idazle, kulturazale, irakurle, kazetari eta bestelakoak blogak irekitzen, eta euskal kulturak olatu teknologiko hori “atzerapenik gabe” harrapatu izanaren harrotasuna aipatzen du Mendigurenek berak. Alabaina, boom horrek formatuari buruzko galdera ere ekarri zuen euskal letretara: zer zen blog literarioa? Zein neurritan ordezkatu(ko) zituen papereko literatura aldizkariak? Idazle beasaindarrak tresna gisa ikusten zituen: “Modatik harago begiratuta, ordea, zer eskaintzen dute blogek? Funtsean komunikatzeko tresna dira, telefonoa, irratia edo aldizkari bat diren bezala. Horiek gero edukiz bete behar dira, eta edukiak izan litezke lerdokeriak edo perla zoragarriak” (ib., 46. or.). Formatuaren berezitasunen artean aipatzen zituen Mendigurenek horizontaltasun handiagoa (parean kokatzen zituelako idazle kontsakratuak eta hasiberriak), euskaraz idazten ari zen jende-kopurua igo izana, eta baldintzapen ekonomikoetatik aske egotea, paperezko aldizkari edo argitaletxeak ez bezala.

Alice Pantelek espainiar literatura esparruko blogak hiru multzotan sailkatzen ditu: legitimazio kulturalerako tresna zirenak, sormen-lanetarako laborategi funtzioa betetzen zutenak, eta “autoblogografiak” edo idazlearen identitatea eraikitzeari eskainiak (Pantel, 2018). Denborak ematen duen taxonomiarako edo funtzioak identifikatzeko distantziarik gabe, 2006 inguruko blogei buruzko euskal eztabaidetan nahasian agertu ziren Plantelek identifikatutako funtzio horiek, eta haien inguruko balorazio zein iritziak. “Blog literarioa” zer ote zen eztabaidagai izan zen eta, esaterako, Julen Gabiriak defendatu zuen euskal literaturan blog literariorik apenas zegoela. Bere hitzetan, lau ezaugarri bete beharko zituzkeen blog batek literarioa izateko: sortu ahala, jendearen aurrean publikatzea, osotasun bat daukan obra bat publikatzea, testuaren tripak erakustea eta autoreak berak testu horri buruzko argibideak ematea (Gabiaria, 2006). Urte berean, UEUK antolatuta, blogen eta euskal literaturaren

arteko mahai-inguru bat egin zen, eta okasiorako prestatutako testuan, Volgako Batelariak zalantzan jarri zuten blogek testu genero berririk sortu zutenik, blogei testuak probatzeko zuten baliagarritasuna aitortu arren. Blogak (gogora dezagun hitzak “kaiera” esan nahi duela jatorrian ingelesez), bestalde, idazlearen intimitatea erakusteko bitarteko zirela zioten testu hartan, baina sarritan gisa horretako idatzi autobiografikoak “plazer literariorik” eskaintzen ez zuten testuak zirela ere bai (Volgako Batelariak, 2006).

Gabiriak aipatutakoari jarraituz, ezin liteke esan euskal literatura blogak esperimentazio formal eta literariorako espazio gisa bereziki nabarmendu zirenik, eta akaso ez zuten literatura genero edo azpigenero berriak probatzeko tarterik sortu. Alabaina, izan zen 2000ko eta 2010eko hamarkadetan blogetan idazten hasi eta ondoren liburu formatuan argitaratu zuen idazlerik. Ana Malagonek, adibide bat aipatzearen, *Samuraitasuna* blogean argitaratu zituen estreinakoz zenbait mikroipuin, gerora *Lasai, ez da ezer gertatzen* (2014) liburuan bildu zirenak; eta akaso mikroipuinaren formatua hautatu izanak badu zerikusirik estreinakoz argitaratu zireneko euskarriarekin, blogak formatu labur eta hiperlaburretarako plataforma egokia eskaintzen du-eta. Bea Salaberrik ere aipatu izan du bloga idatzi izanak bere literaturaren laburtasunerako joeran badukeela zeresanik (Artola, 2016). Izan zen, orobat, eguneroko gisako blog pertsonal batean argitaratu ostean liburu bihurtutako narraziorik. Joxe Aranzabalek minbizia diagnostikatu ostean blog batean apurka ondutako kronika *Medikuak esan dit minbizia dudala* (2005) izenburupean liburu bihurtuta plazaratu zuen Elkarrek, Literatura bilduman, fikziozko lanekin batera, hein batean batean literaturaren kontzepzioa bera zabalduz.

Alabaina, euskal literaturaren inguruan ugaldu ziren blog gehienak akaso hurbilago zeuden kultura kazetaritzatik eta euren funtzioak zerikusi handiagoa zuen sarrienik kultura legitimazioarekin, hitzari Bourdieuk emandako zentzuan. Alegia, norbere burua egile bezala eraikitzearekin, kultura gaien inguruko iritziak plazaratzearekin, kritikarako plaza izatearekin eta funtsean, literaturaren definizio jakin baten aldeko posizio-hartzeekin. Xabier Mendiguren Elizegiren edo Hasier Etxeberriaren blogek askotariko gaien inguruko hausnarketei egin zieten lekua, eta Anjel Lertxundik gogoeta-pieza laburretarako baliatu zuen berea. Beñat Sarasola edo Katixa Agirre bezalako idazle artean hasiberriek ere bloga baliatu zuten, ez hainbeste literatura sorkuntzarako ezpada kritikarako, gogoetarako, beste inon argitaratutako testuak argitaratzeko, elkarrizketarako... Aipatzekoa da, bestalde, blogek erantzun eta iruzkinetarako

ematen duten aukera baliatuz, ugari izan zirela 2000ko bigarren hamaraldian batik bat euskal literaturaren inguruko blogariek eta haien irakurleek elkarri egindako iruzkinak eta sortutako eztabaidak.

Azterketa sakonagoen zain, ausartuko ginateke esatera blogen eztanda horrek, paperetik Interneterako formatu-aldaketaz gain, zenbait paradigma-aldaketa ere ekarri zituela: 1. Literatura eta kulturaren inguruko diskurtsoak indibidualizatzea. Blog gehienek egile bakarra baitzuten eta, beraz, auto-legitimazioarekin edo norbere egiletasuna eraikitzearekin lotura estua zuten, asmoz ez bazen ere efektuz. 2. Autoritate kulturalaren lekualdatzea eta nolabaiteko demokratizazioa. Blog bat sortzea edo iruzkinak egitea “edonoren” esku zegoenez, paperezko aldizkari bat sortu edo bertan idaztea ez bezala, literaturaren inguruko iritziak ez zeuden soilik adituen, kritikarien edo idazleen esku, nahiz eta, noski, blogen egileen artean ere kapital sozial eta sinbolikoak oso desberdinak eta desorekatuak ziren. 3. Publikoaren eta pribatuaren arteko banaketa birdefinitzea eta intimitatearen bestelako kontzeptu bat garatzea. Gerora sare sozial digitalek areagotuko zuten joera hori blogen eztanda garaian hasia zen nabarmentzen.

3. Hiru *baina* normalizazioari

Esan bezala, blogak, kaiera birtual gisa ulertuta, egitasmo indibidualak izan ziren gehienetan. Haatik, izan zen blogaren formatua erabiliagatik aldizkari literarioen izaera eta funtzioa betetzeko asmoa zeukan egitasmo kolektiborik 2000ko hamarkadaren bigarren erdian. *Volgako Batelariak* eta *Sareinak* aldizkariak, esaterako, blogaren formatua erabili zuten, baina aldizkari bokazioa izan zuten hasieratik, eta talde edo kolektibo banaren bozgorailu izan ziren. *Bazka* aldizkariak ere, aurreko biek bezala, eztabaida publikoan eragiteko asmoz ekin zion plazaratzeari. Hirurak izan ziren, Sarloren hitzetan esateko, politika kulturala egiteko modu edo bitarteko, eta XXI. mende hasierako literaturaren inguruko diskurtsoetan esku hartzeko tresna. Sarasolak azaldu duen bezala (ikus ale honetako aurreko artikuluan), literatura sistema eratu eta “normalizatu” ahala (komatxo guztiekin), literatura aldizkarietatik argitaletxeetarako bidea egin zuten hainbat egitasmok 1980ko hamarkadan. Zer esanik ez, 1990eko hamarkadan argitaletxe-sare hori finkatu ostean, 2000ko urteetarako sendotuta zeuden 80ko hamarkadan hasitako argitaletxeak, eta beraz, logikoa dirudi XXI. mende hasieran aldizkariak ez izatea horrenbeste sormen lanak plazaratzeko plataforma, ezpada eztabaida ideologiko-estetikoetan

esku hartzeko bitartekoak. Sormen lanetara baino, kritikara (hura zentzu zabalean ulertuta: kritika literariora, kritika kultural eta politiko-ideologikora) bideratutako aldizkariak dira, beraz, 2000ko hamarkadaren bigarren erdian, 2005etik aurrera, ekimen kolektibotik sortutakoak: *Volgako Batelariak*, *Sareinak* eta *Bazka*.

2005ean plazaratu zen *Volgako Batelariak*, lau idazlek eta kritikari batek bultzatuta: Rikardo Arregi Diaz de Heredia, Juanjo Olasagarre, Iban Zaldúa, Angel Erro eta Ibon Egañari Uxue Apaolaza batu zitzaaien gerora, 2008an. Erdi-ironikoki erdi-serio, elkarrizketaren batean aipatu zuten *paper couchézko* aldizkaria egitea nahiago luketela, baina blogaren formatua hautatu zutela azkenean, merke eta eskuragarriagoa zelakoan. *Igela* edo *Pott* aldizkariaren tradizio satirikoaren ildoari jarraitu nahi izan zion aldizkariak, eta erregistro horren oihartzunak lehen manifestuan berean topa daitezke:

Moñoñotasuna, zurikeria, bertso-kitsch-laritza, biktimismo orokortua, produktu literario paketatua, euskararen kalonjeen (uler bedi: irakurle militanteen) nagusitasuna, plastidekor-idazleak, malditismo faltsuaz mozorrotutakoak, laurogeiko hamarkadaren (eta aurreko ia guztien) nostalgia... Horiek guztiak gaitzesten ditugu eta hemen beldurrik gabe salatuko. Akaso ez dira salagarri eta denbora galduko dugu, baina esan bezala, gogoak ematen dizkigu hala egiteko, dibertitu nahi dugu, eta dibertituko gara (*Volgako Batelariak*, 2005).

Erregistro ironikoaren atzean, orduko literatura esparruaren aurrean hainbat posizio hartzen ditu manifestuak eta aldizkariak: ahozko literatura eta idatzizkoa bereiztearen aldekoa, militantzia linguistikoaren aurkakoa, nostalgiaren kontrakoa, eta kultura edo literatura naifari aurre egin nahi diona. Manifestuaren beste atal batean zera irakurtzen zen: “gure gustuak eta gure gaitziritziak plazaratzea otu zaigu, ahalik eta zintzotasun handienaz, hori gaur egun garraztasuntzat hartua badateke ere. Zeren gaude garai belaxkak bizi gaituela. Gure gizartea umetzen ari da, eta literatura, noski, harekin batera”. Arrazionaltasunaren eta beldurrik gabeko epai kritikoaren aldeko jarrera bat aldarrikatzen da, beraz, Sarrionandiak behiala eskatzen zuen “kritika konplizearen” antipodetan legokeena (1988, 120. or.), eta suma liteke irakurlearen gustua, esperientzia edo plazera erdigunean jartzen duen irakurketa-moduaren kontrako jarrera bat ere proposatzen dela funtsean.

2000ko urteetan euskal letretan eta kultura diskurtsoetan zabalkunde izan zuten postmodernitatearen inguruko ideiek oihartzuna dute aldizkariako testuetan, bereziki, beharbada, nazio-auziari, abertzaletasunari

edo ETari begiratzeko zaionean, ikuspegi kritikoz, “Postindependentzia (A postponed manifesto)” testuan, esaterako (2008). Postmodernitate kontzeptu-aterki anbiguo horren barruan, termino hori errelato nagusien heriotzarekin lotzen duen ikuspegiak, kapitalismoaren 2008ko krisia lehortu aurreko urte horietan euskal literatura esparruan lekua zuela seinatzen digute *Volgako*en hainbat testuk. Alabaina, esan liteke literatura eta estetikari dagokionez, modernitate literarioaren jarraitzaile ez ezik haren zaindari ere izan zela aldizkaria. Ikusi besterik ez dago zein idazle elkarrizketatu zituen aldizkariak (Juan Garzia, Koldo Izagirre, Enrique Vila-Matas edo Dubravka Ugresic), eta zein balorazio-irizpide erabiltzen ziren kritiketan. Aldizkarian erabilitako “plastidekor literatura” edo “Erasmus literatura” bezalako etiketek, bestalde, ideia bera azpimarratzen dute funtsean; hau da, goi-mailakotzat jotzen den literaturaren defentsa bat egiten dela, light edo azalekotzat jotzen den beste literatura baten aurrean, eta funtsean ordura arte kanonikoa zen literatura modernoaren aldeko postura estetiko bat duela aldizkariak, nahiz eta jarreraz edo posturaz postmoderno agertu.

Era berean, bertsolaritzaren lekua zalantzan jartzean, edo kritika baloratzailerik eta epai kritikoa aldarrikatzen denean, Europako tradizio literario handiekiko homologazioa bilatzen da hein batean, eta euskal literaturaren anomalia gaitzesten. Hau da, anomalia bezala ikusten da aldizkarian bertsolaritzak eta ahozko literaturak gure literaturaren esparruan daukaten lekua, anomaliatzat hartzen da hizkuntzaren militanteen figura, eta orobat kritika baloratzailerik ezin egin izana, gure txikitasuna aitzakiatuta. Postura eta posizio-hartze horiek garaiko euskal literaturan gertatzen ari ziren zenbait aldaketaren berri ematen digute, eta *Volgako Batelarietan* argitaratutako testu zenbait besteak beste horregatik zaizkigu gaur egunetik interesgarri. Euskal literaturan ere merkatu-irizpideak nagusitzen ari direla eta gero eta gehiago literatura merkantzia gisa hartzen dela salatzen da inplizituki edo esplizituki artikulatu ugarian (“produktu literario maketatua” salatzen denean, adibidez). Literatura esparruko estetikaren ulerkeren arteko talka bat ere iradokitzen digute hainbat testuk, goi mailakotzat jotzen den literaturaren eta light, kontsumorako erraz kontsideratzen denaren artean legokeen bereizketa, alegia, aldizkariak mantendu beharreko bereizketatzat duena. Hirugarrenik, euskal literaturaren irakurle- eta hartzaile-tipologia aldatzen ari dela iradokitzen digute blogeko sarrerek, eta baita literatura irakurtzekoa ere. Sinplifikatuz, literaturarako hurbilketa intelektual-arrazional bat (aldizkariak defendatzen duena) eta hurbilpen emozionalago bat daude aurrez

aurre. Laugarren, autoritate kulturala ere eskuz aldatzen ari dela iradokitzen digute aldizkariko hainbat testuk, hots, adituen edo idazleen epai kritikoa eta balorazio arrazionala lekua galtzen ari zela, irakurketa-esperientzia anitzago eta pertsonalagoen aurrean.

Hein batean, 2000ko hamarkadako euskal literaturaren esparruan gertatzen ari ziren transformazio horien aurreko erreakzio gisa irakur ditzakegu aldizkariko kritika eta artikulu zenbait. Gerora argiago ikusi ahal izan den moduan, estetikaren edo autoritate kulturalaren inguruko eraldaketa horiek hein handi batean generoak zeharkatuta zeuden nahitaez, eta zenbait eraldaketak emakume idazle, irakurle edo kritikariak literaturan sartu izanarekin daude lotuta ezinbestean, nahiz eta aldizkariak ez zion horri erreparatu kasu gehienez. Generoari eta aldarrikapen feministei modu ironikoan egiten zaie maiz erreferentzia, neurri batean gainditutako eztabaidatzat ematen zelako. Aldiz, gaytasuna eta hari lotutako camp estetika (gehiegikeria, fribolitatea...) aldizkariak enuntziatzen gisa bere egin zituen hainbat testutan, eta gay tradizio literario bat bistartzeko ahalegina egin zuen, besteak beste “gay poesia”ri eskainitako serie baten bidez.

Sareinak kolektiboa izan zen kritika feministari eskainitako izen bereko literatura aldizkaria plazaratzeaz arduratu zena, 2007ko martxoan hasita, blog formatuan hau ere. Idazlerik ez zen tartean, unibertsitate-ikerlari eta irakasleak ziren kide gehienak, eta baita literatura kritikari eta kazetariak ere. Amaia Alvarez Uria, Iratxe Retolaza, Gema Lasarte eta Josune Muñoz izan ziren hasierako partaideak, eta gerora Onintza Irureta eta Ainara Sarasketa batu zitzaizkien, beste hainbat kolaboratzaileekin batera. Haien manifestua, hala helburuz nola estiloz ezin da Volgako batelarien testutik diferenteagoa izan:

Gure sarea, gure literatura zulatuta nabaritzen dugu eta, gehienetan, emakumeen izenak, liburuak eta lanak amiltzen dira zulo horietatik.

Beraz, sarein batzuek erabaki dugu jartzea eta konpontzen hastea. Badugu sarea, euskal literatura; badugu haria, kritika literarioa; badugu jostorratza, teoria feminista, eta, jakina, badugu gogoak, sarean sare aritzeko. Eta literaturan aberasteko, betidanik, sareinok, harian hari elkarri kontatu dizkiogulako egunerokoak, gure herriko pasadizoak, itsasoz bestaldeko istorioak, aholkuak, jostorratza erabiltzeko moduak eta kontutxo txiki batzuk belarrira esan... (*Sareinak*, 2007).

Aldizkariak helburu programatikoko argia adierazten du kasu honetan, eta estilo zein egiteko modu didaktikoz heltzen dio kritika feministari.

Euskal literaturaren historiako emakumeak berreskuratzea, historia hori berridaztea, eta literatura garaikideko obren kritika feminista egitea ziren proposamen horren ardatzak. Aldizkariak hautatutako sinbologiak eta lengoaiak (sareinak, sarea, jostintza, elkarri belarrira esandako kontutxoak...), feminismoa eta emakumeek idatzitako literatura aldarrikatzeaz batera, feminitatearen aldarrikapen bat ere bazekarren, akaso garaiko kultura esparruak eta estetika dominatzaileak bereziki gutxietsitako zerbait (emakumezko idazleak baino areago). Literaturaren esparruan ohikoa den lehiaren *habitusaren* ordez lankidetzaz eta elkarrekin jardutearen aldeko aldarria ere bazekarren aldizkariak, manifestutik hasita. Bultzatzaileen artean idazlerik ez egoteak ere urruntzen du beharbada aldizkaria beste aldizkari eta egitasmo batzuetatik, izan ere, kasu honetan aldizkaria ez baita, ezin baitu izan, norbere hautu estetikoak literaturaren esparruan nagusitzen laguntzeko bitartekoa.

Nolanahi ere, aldizkariko testuek eta kolektiboaren bestelako ekin-tzek euskal literaturan nagusi ziren literaturaren inguruko kontzepzioak ezbaian jartzea eta interpelatzea zuten xede. *Sareinak* taldea aurkezteko testu batean, Amaia Alvarez Uria kideak galdera erretoriko honen bidez interpelatzeko zuten literaturaren inguruko kontzepzio dominatzailea 2007an, zenbait gai literariok jasaten zuten bigarren mailako trataera salatuz: “Zenbat emakume idazle ezagutzen dituzue euskal literaturan? Eta zenbat gizon? Zergatik izan behar da aspergarria emakume batek erosketak egin eta afaria prestatzen duen bitartean pentsatzen eta sentitzen duena irakurtzea eta interesgarria gizon batek gerran gertatzen zaizkionak kontatzea?” (Alvarez, 2007). Emakume idazleen ikusgarritasunaren aldarriaz gain, aipuan beharbada nahita edo agian ausaz aipatzen da gerra, baina sintomatikoki adierazten du 2000ko hamarkada horretan, euskal literatura esparruan nagusi zen ikuspegia: gerra, gatazka politikoa eta nazioarekin lotutako auziak zirela gai literario nagusi, legitimoak; are, 2000ko urteetan hedatu zen bereziki gatazkaz idatzi behar zelako ideia, hori zelakoan euskal literaturak egiteko zeukan ekarpena, eta gatazkari buruzkoak izan ziren saritu eta kanonizatutako obra eta egile ugari. Gehienetan subjektu maskulino baten inguruan ardaztutako istorioak izan ziren emaitza; eta bestelako tematikak maiz bigarren mailako literaturatzat hartuak izan ziren. Kritika feministaren eta *Sareinaken* interpelazioek, beraz, emakume idazleen ikusgarritasuna aldarrikatzeaz bat literatura legitimoaren ulerkera androzentrikoa bera interpelatzen zuten.

Sareinak webgunea eta taldea, Volgako batelariak bezala bestalde, inoiz espresuki itxi edo amaitu ez bada ere, bereziki 2007 eta 2010 urteen

artean argitaratu zituzten haien testuak: literatura kritikak, ekitaldien kronikak, iruzkin misoginoen inguruko gogoetak... Horiekin batera, feminismoaren historia edo joerak azaltzen dituzten artikuluko didaktiko-dibulgatiboak ere eman zituzten argitara (diferentziaren feminismoaz, feminismo marxistaz eta abar), eta baita topaketa edo erakusketa feministen inguruko testuak ere. Alegia, blog literarioa ez ezik blog feminista ere izan zen, zentzu zabalagoan, eta horrek ere hein batean talka zekarren garaiko literaturaren esparruko joera zenbaitekin eta literaturaren autonomia modu jakin batean ulertzen zuen ikuspegiarekin. Aipatzekoa da, bestalde, aldizkariaren bidez euskal literatura interpelatzeaz gain, kolektibo gisa egin duela lan *Sareinakek* eta ekitaldi ugari ere antolatu dituela (mahai-inguruak, literaturzale feministen topaketak eta abar), eta eragile aktiboa izan dela euskal literaturaren kritika feministan.

Bazka aldizkari elektronikoa, bestalde, 2007 eta 2009 urteen artean publikatu zen, Susa argitaletxeko Gorra Arreseren zuzendaritzapean. *Volgako Batelariak* eta *Sareinak* aldizkariak ez bezala, ez da atzean kolektibo edo idazle-talde jakin bat duen aldizkaria. Haatik, literaturaren esparrua interpelatzeako asmo agerikoz egina da, eta talde zehatz baten ahotsa ez bada ere, Susa aldizkariaren inguruko egile eta ahotsen bilduma da, orduko literaturaren esparruko lehien berri ematen diguna. “Literaturaren soziologia baterako” azpi-izenburua zeraman aldizkariak eta zenbait iritzi-artikulu publikatu ziren bertan; baina horiez gain, biltegi-funtzioa ere bete zuen, alde batera, euskal literaturaren inguruko idazle eta adituen adierazpenak jasoz eta, bestetik, argitalpen-datuak bilduz, bereziki sarien inguruan. Aldizkariaren abiapuntuan, izan ere, “Utikan Euskadi Sariak” manifestua zegoen, Jon Alonsok 2006an egindako ustelkeria-salaketa baten ondoren 2007an hainbat idazlek sinatutako manifestua, Euskadi Literatura sarietan parte hartzeari uko egiteko arrazoiak jasotzen zituen. Honakoak ziren ematen ziren arrazoietakoz zenbait:

- Sarion helburua, funtsean, egungo aginteari otzana zaion jardun intelektual eta literario bat sortzea ez ote den hasiak gara sumatzen. [...]
- Horretarako, antolamendu instituzionaletan behin eta berriz ageri den literatura aditu multzoaz eta zenbait erakunde gremialen dependen-tziaz baliatzen dira Euskadi Sariak.
- Zenbait teknikari, kritikari eta epai-mahaikok osatzen duten literatura sistema kudeatzen duen multzo horrek, irregulartasunak egin eta ontzat ematerainoko jokabidea erakutsi du, per-

tsonari dagokion dis-krezionalitatetik harantzago joanez (Utikan, 2007).

Bazka aldizkari digitalak izan zuen aurrekaririk, izan ere 1999 eta 2000. urteetan papereko bi zenbaki argitaratu ziren, orduan ere Susa argitaletxearen abaroen. 2007an berpiztu zen aldizkaria formatu digitalean, sarienguruko polemikaren harira. Agerkariak segida eman zion hainbat artikuluren bidez Utikan manifestuak abiatutako bideari, alegia, zalantzan jartzea, artikuluen eta datuen bidez, Eusko Jaurlaritzaren politika kultural eta literarioa. Euskadi sariaren kudeaketatik harantzago, nolana ere, esparru zabalagoa izan zuen jomugan kritikak. Koldo Izagirre, Oier Guillan edo Gorka Arrese bera izan ziren testuon egileak, eta aldizkariak argi islatzen ditu 2000ko urteetan literaturaren instituzionalizatzearen inguruan zeuden tentsioetako zenbait. 90eko hamarkadatik aurrera sendotzen joan zen sistema literarioak botere autonomikoarekin zituen loturak kritikatzeko dituzten aldizkariak, eta planto egiteaz gain, kontrabotere posizio bat ere badakar aldizkariak, eta neurri batean, hura sostengatzen zuen Susa argitaletxeak.

Orain arte ez gara jardun 2000ko urteetako testuinguru sozial eta politikoaz, baina agian ez dago soberan pare bat ohar egitea, eta gogora ekartzea ETAk indarrean segitzen zuela urte horietan, eta ezker abertzalea legez kanpo zegoela Hego Euskal Herrian. Gehiegikeria litzateke esparru literarioaren eta politikoaren arteko lotura zuzenik iradokitzea, baina ez dago lekuz kanpo erreparatzea bata baduela bestean oihartzunik, eta ez isla zuzen gisa, baina errefraktatuta agertzen direla esparru politikoko gatazkak esparru literarioan. Sinplifikatuz, 1990etako eta 2000etako kontsentsu politikoetatik at utzi zuten ezker abertzalea, eta baita instituzioetatik kanpo ere; hein berean, 2000ko hamarkadako esparru literarioan ez dago kontsentsurik ez legitimitate-iturritzat hartzen den instituziorik, eta instituzio literario, akademiko eta administratiboekiko kontestazioa dago, Utikan manifestuak eta *Bazka* aldizkariak irudikatzen dutena, besteak beste. Erresistentzia bat, alegia, EAEko botere autonomikoaren kultur politikarekiko.

Euskadi sariaren balizko ustelkeriaren inguruko salaketa, nolana ere, ondoez sakonago baten sintoma gisa ere irakur dezakegu. Alde batetik, instituzionalizazioaren aurreko kontrako jarrera baten sintoma gisa eta, bestetik, euskal literaturaren anomaliaren salaketa gisa ere bai. Volgako batelariak euskal literaturaren anomalia salatzen zuten bezala (bertsolaritzak duen gehiegizko lekuagatik, kritikarako ezintasunagatik eta abar),

Bazkak ere instituzio literarioen eta literatura praktika batzuen anomalia salatzen zuen, ardatz nazionalari begira; hots, sarien izaera ez-nazionala salatzen zen, gobernu autonomiko batek emanak zirelako, eta funtsean literatura nazional “normal” bat izatearen falta da salatzen zena. Era berean, aldizkarian gogor kritikatu ziren gaztelaniaz argitaratu zuten euskal egileen obrak (Mariasun Landa eta Xabier Silveirarenak), literatura nazionala hizkuntzak definitzen duelako ideia sendo bati jarraiki (Izagirre, 2007). Alegia, ardatz nazionalak egituratutako literatura baten anomaliaren salaketa dago maiz *Bazkako* testuetan.

Hiruki bat osatu eta *Bazka*, *Volgako Batelariak* eta *Sareinak* erpin banatan kokatzeak balio diezaguke 2000ko hamarkadaren amaierako euskal literaturaren esparruan jokoan zeuden aferak zein ziren ikusten ahalegintzen. Instituzionalizatutako literatura bat erakusten digute aldizkari hauek, eta, hain zuzen, instituzionalizazio horren formak eta edukiak dira kritikatzeko direnak. Aldizkari hauetan nahiz handik kanpo, literatura sariak izan ziren hamarkadako polemika eta eztabaida-iturri handienetakoa, eta gatazka horren atzean, literatura kanonaren inguruko ezinegon eta disputa ere ezkututzen da. Gogora dezagun 2005ean plazaratu zela *Bost idazle Hasier Etxeberriarekin berbetan* eta 2006an Ana Urkizaren *Zortzi unibertso, zortzi idazle* elkarrizketa-liburua, kanonaren inguruko eztabaida mahai-gainean jarri zuten liburuak biak. Disputan zegoen kanonaren inguruko tentsioek forma diferentea hartzen dute aldizkari hauetan: kanonaren izaera androzentrikoaren salaketa *Sareinaken*, kanona ezartzen duten instituzioen ustelkeria eta autonomismoa *Bazkan*, eta merkatu-irizpideak kanonaren ezarpenean hartzen ari ziren pisua *Volgako Batelarietan*. Baina kritikak eta hura zalantzan jartzeak kanonaren existentzia bera baieztatzen du, akaso aurreko hamarkadetan baino sendago.

Era berean, instituzionalizatutako literatura horren normaltasun edo anormaltasunaren salaketa aldizkarien diskurtsoaren muinean dagoela esan liteke. Beharbada 1990etatik zetorren literaturaren normalizazioaren inguruko diskurtsoaren aurreko erreakzio gisa, nazio-estaturik gabeko literatura homologatu bat ez izateak eragindako “anomaliaren” kontzientziak forma diferenteak hartzen ditu *Volgan* edo *Bazkan*: batean, literatura nazional homologatu bat izango bagina bezala jokatzearen alde egiten da, besteak beste, kritikari eta parodiari lekua eginez; bestean, anomalia horren salaketa egiten da, ardatz nazionala indartzearen alde eginaz. *Sareinaken*, aldiz, balizko literatura normalizatu horren izaera androzentrikoa da zalantzan jartzen dena. Edonola ere, urteotako eztabaida

literario-ideologikoa errotik dago nazio-ardatzak markatua, eta feminismoaren zein literaturaren kritika feministaren oinarriak hedatzen hasi baziren ere, ez zuten izan hamarkada bat beranduago izango zuten zabal-kunderik.

4. Kontsentsuaren kultura eta profesionalizazioa

2009an amaitu zen *Bazka*, eta 2010eko lehen urteetan itzali ziren *Volga* eta *Sareinak*, nahiz eta azken hauek gerora ere urteurren ekitaldiak eta bestelako ekintzak antolatzen jarraitu duten. Badakigu literatura hamarkadaka periodizatzeak arriskuak dituela eta sistema arbitrarioa dela, baina akaso ez da gehiegizkoa esatea 2010eko hamarkadak eta, zehazki, 2011ko ETaren behin betiko su-etenak aro politiko, sozial eta kultural berri bat inauguratu zuela euskal gizartean, zeinak itzala utzi duen literaturaren inguruko diskurtsoetan, eta baita aldizkarietan ere. Beharbada ez da anekdota soila Volgako Batelariet talde gisa sinatutako azken agiria, 2011ko uztailean sinatua, ETaren komunikatuen parodia-gisakoa izatea, eta bertan erakunde armatuaren erretorika parodiatuz “Volgako Batelarien desartikulazio orokor, aldebakarreko eta egiaztagarria” iradoki izana (2011). Edonola ere, ETak armak utzi izanak, eta ezker abertzalea instituzioetan integratu izanak eten bat dakar aurreko urteetako dinamika zenbaitekin, baita kultura esparruetan ere, eta kontsentsu-aro deituko duguna inauguratzen du, 2010eko hamarkadan zehar irauten duena, eta gatazkaren orde z adostasuna, akordioa eta kontsentsua *leit-motiv* gisa hartzen dituen. Atutxak eta Retolazak gatazka armatuari buruzko literaturaren testuinguruan adierazi duten bezala (2021, 9. or.), literatura kritikari eta literaturaren ulerkerari ere eragin dio adostasunaren aldeko jarrrerak, eta euskal kritikak “elkarbizitza” bultzatzeko funtzioa esleitu izan dio 2010eko hamarkadan literaturari.

Testuinguru sozial, kultural eta politikoa aldatzearekin batera, teknologietan eta plataformetan ere izan zen aldaketarik 2010eko hamarkadan. Ikertu beharrekoa litzateke iritziak plazaratzeko formatuetan eta plataformetan izandako aldaketek nola eragin duten adostasunaren paradigma horretan. Blogez aritu gara 2000ko urteak aipatzean, eta kaiera digitaletan jarraitu zuten diskurtso literarioen euskarri izaten, 2010etako lehen erdian gehiago bigarreanean baino. Euskarazko 36 literatura blog zerrendatu zituzten *Obabako Testiguen* 2013an: idazleenak (Iban Zaldúa, Katixa Agirre, Xabier Mendiguren, Beñat Sarasola, Ana Malagon...), irratsaioekin lotuak (*Celosamente Gordea*, *Obabako Testiguak*), edo testu literario laburrak

argitaratzeari eskainiak (*Literatur Mikropilulen Farmazia, Hankahutsik*). Haatik, zerrendatutako 36 horietako zenbaitek utzia zioten argitaratzeari 2013rako, eta beste batzuek handik gutxira egingo zuten (Obabako Testiguak, 2013).

Baina sare sozialak eta bereziki Twitter aipatzea ere ezinbestekoa da 2010eko hamarraldiaz, plataformez eta formatuez ari bagara. Idazle eta irakurleek blogak sortzen eta elikatzen jarraitu arren, izan ere, eztabaida, polemika, eta iritzi-truke gehienak sare sozial horretan gertatu dira ziu-renik azken hamarkadan, eta blogek hein handi batean galdu dute argitalpen plataforma izateaz gain eztabaidagune izateko bokazioa eta ahalmena. Ordea, iritzi-trukerako, eztabaidarako egokiak lirakeen plataforma horiek, sare sozialak, hainbat ikerketa eta teoriarik iradoki duten bezala, kultura diskurtsoetan disentsua eta eztabaida bainoago jo dute kontsentsu batzuetan faltsuak elikatzea, eta kultura irizpide, gustu eta kontsumoen uniformizatzea. Sare sozial digitaletan, algoritmoen eta eratzaren diren sareen bidez, kontsentsu faltsuaren isuria elikatzen dute, hau da, adostasuna eta norbere ikuspuntuaren egokitasuna neurritz gain hanpatzen dute (Peirano, 2019). Egin gabeko azterketa da, eta beharbada susmo hutsa, baina egingo genuke Twitterrek ere gehiago bultza duela euskal kulturaren inguruko diskurtso, iritzi eta gustuen bateratzearen norabidean, kultura eztabaidak sustatzeko norabidean baino, iraupen laburreko polemikez harantzago joanez gero behintzat.

Adostasunerako joera horrekin batera, feminismoaren indartzea litzateke hamarkadako kultura politikak eta literatura esparrua errotik baldintzatu dituen beste elementua. 2010eko hamarkadako euskal gizartea eta kultura inarrosi zuten bi une politikoak 2011ko su-etena eta 2019ko greba feminista izan zirela esan genezake gehiegi okertzeko beldurrik gabe, eta tarte horretan gertatu direla gaur egunera arte iraun duten aldaketa sakonak literaturaren esparruan, bereziki literaturaren ikuspegi feministari dagokionez. Diskurtso politikoen eraldaketak nazio-gatazkaren pisua lausotzea eta difuminatzea ere ekarri du, eta behiala esparruko zenbait ahotsek zorrotz kritikaturako zenbait joera (demagun, euskaraz eta gaztelaniaz batera argitaratzea, espainiar medioetan argitaratzea eta abar) ez dira hain zorrotz kritikatu gaur egun.

Dena den, feminismoak ez du soilik ekarri emakume idazleen presentzia eta ikusgarritasuna areagotzea, irakurketa feministarako espazioak eta bitartekoak sortzea, edo lehenago gutxietsitako estetika edo gai batzuk legitimotzat hartzen hastea (eman dezagun, amatasuna, edo

zaintza). Horrez gain, aurreko hamarkadetan euskal literaturaren esparrua markatu duten dikotomia batzuk ere ñabartu egin dituela esan genezake, eta horrek eragina izan duela aldizkari literarioetan eta literatura eztabaidetan. Esaterako, euskal feminismoan gertatzen den instituzioen eta kaleko politikaren arteko continuumak beharbada lehengo jarrera anti-instituzionalak leunarazi ditu, baita jarrera anti-akademizistak ere, unibertsitatean produzitzen baita pentsamendu feministaren parte bat. Era berean, literaturan nazio-ardatza bestelako tradizio literario eta afinitate batzuekin ordezkatzeari ere ekarri du (alegia, idazle feminista zenbait afinitateak eta sareak euskal literaturan baino beste hizkuntza batzuetako emakume idazleetan bilatu izan dituzte), eta orobat literatura legitimatzeko espazio eta forma berriak ekarri ditu, kritika preskriptibo eta baloratiboaz bestelakoak (irakurle talde feministak, esaterako). Horiez gain, ikuspegi feminista hedatzeak kritikaren eta kultura diskurtsoen izaeran ere eragina izan duela pentsatzeko motiboak badira: alde batera, kritika androzentrikoaren tresna eta irizpide estetikoak ez direlako baliagarri zenbait idazle edo obraz aritzeko; bestetik, emakume idazleek eskuraturutako ikusgarritasuna eta batzuetan arrakasta komertziala ikuspegi feminista zabaltzearen sintomatizat hartzen delako eta, beraz, merkatu-irizpideei aurre egingo liokeen kritika autonomo baloratiboaren ideia ezinbestean ñabartu edo auzitan jarri beharra ekarri duelako.

Testuinguru kultural eta sozial horretan, galde dezagun, beraz, zein paper jokatu dute azken hamarraldian literatura aldizkariak? Berriro ere gehiegi orokortzeko arriskua geure eginaz, esan genezake *Sareinak*, *Volgako Batelariak* edo *Bazka* bezalako ahaleginekin alderatuta, ez dutela literaturaren esparrua interpelatzeko eta berau modu esplizituan eraldatzeko bokazio hain argirik erakusten, oro har. Nabarmentzekoa da, bestalde, hamarraldi honetan aldizkari literarioek profesionalizatzerari eta pertsonalismora jo dutela zenbait kasutan. *Erlea* aldizkariarena da akaso adibide agerikoena, zeina 2009tik 2018ra argitaratu zen, Euskaltzaindiaren babespean, eta Bernardo Atxaga zuzendari zela. “1.700en aldizkaria” azpi-izenburua jarri zion idazleak aldizkariari, euskal irakurle-kopuru egiazkoa gutxi-asko hori zelakoan. Beñat Sarasolak aipatu bezala (2015, 107. or.), zer pentsatua ematen duen datua da *Pott tropikalak*, modu erabat autogestionatuan egindako aldizkari literario batek, 1980an 2000 aleko tirada eduki izana, eta *Erleak* 2009an Euskaltzaindiaren babes instituzional, ekonomiko eta profesionala izanik ere, buruan antzerako kopurua izatea. Pentsa liteke hizkuntzaren akademiaren babes instituzionala, paperean soilik argitaratzeko hautua egin izana, eta baita salneurria ere, besteak

beste, ez zituela aldeko izan aldizkari literarioak, lanak izan baitzituen irakurleak topatzen eta oihartzun mugatua izan baitzuen literaturaren inguruko eztabaidetan. Euskal Idazleen Elkarteak 1989tik argitaratzen duen *Hegats* aldizkariak, bestalde, aldaketa sakonekoa burutu zuen 2015eko aletik aurrera, eta dibulgazioari eman zion garrantzi handiagoa geroztik, diseinu berritua lagun. Berrikuntza horiekin batera, ale bakoitzaren koordinazioa eta edukien ardura idazle baten esku uztea deliberatu zuen elkarteak, *Erlearen* kasuan bezala autore-aldizkariaren traza handiagoa emanez agerkariari. Hala bada, aldizkariok dibulgazio-lanarekin eta idazle zenbaiten enkarguzko lanak argitaratzearekin zerikusi gehiago izan zuten, eta *Erlean* kritikarien ahotsari tartea egin bazitzaion ere, ez ziren nabarmendu literaturaren inguruko eztabaida publikoan eragiteko gaitasunagatik.

Babes instituzionalarekin argitaratutako aldizkarien artean bide propioa egin du *111 Akademia*-k ere, 2008az geroztiko krisi ekonomikoak asintindu bazuen ere. Andoango Manuel Larramendi Kultur Bazkunak Gipuzkoako Foru Aldundiaren laguntzaz argitaratzen zuen *Beterriko Liburua* aldizkaria argitaratzeari utzi behar izan zion, izan ere, 2012an, dirulaguntzen murrizketen ondorioz, eta 2014an itzuli zen *111 Akademia* izena hartuta (111 Akademia, 2014). Aldizkariaren asmoak eta baita 111 Akademiaren beste proiektuek ere (bereziki izen bereko sariak, zeina irakurleek bozketa bidez erabakitzen duten) euskal literaturaren esparruko beste aldaketa baten berri ere ematen digute: irakurleak eta haien iritziak apurka irabazten joan diren espazioaren berri, alegia, eta baita irakurleen gustu edo iritziek irabazitako legitimitate kulturalaren berri ere, kritikaren edo adituen juzkuen gainetik, edo bederen haiekin batera. Argigarria da 111 Akademia saria irabazitakoen eta Euskadi saria irabazitakoen zerrendak alderatzea, irakurleen juzkuen eta adituen artean sarri egon ohi diren aldeez ohartzeko.

Profesionalizaziorako eta instituzionalizaziorako joerarekin batera, aipatu beharrekoa da azken urteotako euskal kritikaren akademizazioa ere. Ziurrenik, inoiz baino unibertsitateko ikasle, irakasle eta ikerlari gehiago jardun dira euskal literaturaren kritikan azken hamarkadan; aitzitik, unibertsitatean egindako ikerlanek gero eta gehiago jo dute aldizkari zientifikoetan eta erdaretan argitaratzera, besteak beste, giza zientzietan ere beste zientzia batzuetako *peer review* eta aipu sistemak ezarpen gero eta handiagoa dutenetik. *Egan* aldizkariak berak azken urteotan egindako aldaketak testuinguru berri horretara egokitzeko ahaleginak izan dira, eta aldizkari honek jarraitzen du izaten euskal literatura

ikerketei eskainitako aldizkari bakarra. Kontrako noranzkoan, erakundeen babesean publikatutako literatura aldizkariak dibulgaziorako joera areagotu dute (*Hegats*, *111 Akademia*, *Erlea*). Hala, literaturaren inguruko ikerketa eta kritikak zirkulu akademiko gero eta itxiagoetan gotortzera jo du, eta irakurlego zabalarengana iristen diren aldizkariak apenas uzten dieten lekurik elkarrizketa edo erreportajeak ez diren gogoeta-testu luzeagoei, akademiaren eta erreseinaren artean legokeen kritikari, edo luzera ertaineko gogoeta-testu sakonagoei. Bada hirugarren joera bat ere, gogoan izatea merezi duena: azken urteotan entsegu eta pentsamenduari eskainitako espazioak ugaldtu badira ere (*hAUSnART* aldizkaria, *Katakrak* argitaletxea, *Lisipe* eta *Eskafandra* bildumak...), auzi politikoei eskainitako gogoeta-espazioak izan dira nagusiki (gai feministak nabarmentzen direla), eta literaturarekin edo auzi estetikoekin lotutako gaiak interes murriztagoa sortu dute.

5. Bandak eta interpelazioak

Testuinguru sozial eta kultural horrek eta aldizkariaren instituzionalizazioak bestelakotu egin dute aldizkari literarioen funtzioa, eta, 2010eko hamarkadako aldizkari gehienek gehiago egin dute dibulgaziorantz, beste garai batzuetan betetako funtzioak (idazleentzako plataforma izatea eta eztabaida intelektuala bultzatzea) bigarren plano batean utziz. Hala ere, izan dira urteotan modu kolektibo eta autonomoan, erakundeen ekimenekoak izan gabe argitaratutako literatura aldizkariak ere, dela formatu digitalean, dela paperekoan. 2012 eta 2015 urteen artean argitaratu zuten Danele Sarriugartek eta Garazi Arrulak *Elearazi* bloga, literatura eta itzulpengintza ardatz zituena, baina horrez gain hausnarketa kritikoak ere bildu zituen. Beatriz Sarlok seinalatu bezala (1992), aldizkari baten itzulpen-politikak islatzen du talde intelektual batek nola esku hartu nahi duen esfera publikoan eta nola berrantolatu nahi duen kultura tradizioa. *Elearazik* “Autoreak plazara” atalean eman zituen euskaraz hainbat idazle estreinakoz. Judith Butler, Assata Sakhur edo Cherrie Moraga dira blogean itzultitako autoreetako batzuk, eta literatura tradizio feminista, *queer* eta dekolonial bat eratzeko eta euskal literatura harekiko harremanetan kokatzeko ahalegina bistakoa da blogean, azken urteetan agerikoagoa hasieran baino. Elkarrizketa, kronika eta gogoeta kritikoei ere, besteak beste hilekoaren errepresentazioari buruzkoek, edo feminismo marxistaren ingurukoek, literatura feminismotik eta teoria kritikoei-tatik irakurtzeko ekarpena egin zuten, zenbait kasutan lan akademikoaren eta dibulgazioaren arteko zubi-lana eginez ere bai, neurri batean *Sareina-*

kek egindako lanari jarraipena emanaz. Aipatzekoa da, bestalde, *Elearazi*-ko testuek, kolaborazioek eta kronikek ikusarazten dutela feminismoaren inguruan sortzen ari den sare bat, hainbat tailer, mahai-inguru edo formazio-saioren berri ere jasotzen baitute testuok, eta badira bertan literaturaren inguruko pentsamendu feministaren genealogia bat osatzeko datu ugari, ikerketa berrien zain. Edonola ere, pentsamenduari eskainitako itzulpen-testuek zabalkunde murrizta zutelako zantzuak ere badira blogean. Esaterako, Arrulak Butler-en *Gender trouble* liburuaren bigarren edizioaren hitzaurrea itzuli ostean, blogeko iruzkin bati erantzunez airtortzen zuen lan handiak hartuagatik bisitari gutxi izan zituela testuak (Arrula, 2012).

Libururik argitaratu gabeak ziren Sarriugarte eta Arrula *Elearazi* blogari ekindakoan, baina bloga izan zen liburuak publikatu aurretik eta idazle izan aurretik egile gisa erreferentzia eraikitzeko bitartekoa ere bi itzultzaile eta idazle gazteentzat. 2000ko hamarkadan aipatu ditugun *Volgako Batelariak*, *Sareinak* edo *Bazka* aldizkariak ez bezala, 2010eko zenbait aldizkariak izan zuten idazle berriak sortu eta plazaratzeko funtzioa, izan ere. Hala gertatu zen *Itu Bandarekin* ere, 2012an sortutako literatura bandatik eta izen bereko aldizkaritik sortu baitziren gerora liburu bana argitaratuko zuten Itziar Ugarte eta Martin Bidaurren, esaterako. Alabaina, sorburutik *Pott* eta *Lubaki* gogora dakartzan izendapena, *bandarena*, hartu zuen *Itu* taldeak, eta hasierako hiru kideei (Peru Iparragirre, Paul Beitia eta Alazne Arruti) izen gehiago batu zitzaizkien gerora (Itziar Ugarte, Jon Gurrutxaga, Mikele Landa eta Garazi Mugarza). Banda gisa autoizendatzeaz gainera, literatura taldeen formatuak erabili zituzten aldizkarian: fanzine gisako argitalpena, izengoitiz sinatutako testu literarioak, itzulpenak eta sormen-testuak konbinatzen dituzten aleak. *Pott* eta *Lubakiren* tradizioan kokatzen dira, halaber, zenbait hautu estetikorik dagokionez ere: Bukowskiren edo Kafkaren testuen itzulpenek tradizio literario jakinean kokatzen dituzte aldizkariak; eta sorkuntza-testuek estetika askotarikoak badituzte ere, Atxagaren *Etiopiaren* eta Sarrionandiaren oihartzunak badira poemetan, *Lubakikideen* testuetan gertatzen zen bezala, bestalde. Estetika, formatu eta asmoetan *Pott* eta *Lubakitik* zetorren harian kokatzeko borondatea bistakoa da, beraz. *Itu* aldizkariaren aleak sormenari eta itzulpenari eskainiak dira eta ez da, beraz, kritikarako edo literaturaren inguruko gogoetarako tarterik; era berean, bandaren manifestuak, Beñat Sarasolaren artikulu bati erantzun gisa idatzitakoak, ez du asmo programatiko argi bat azaltzen:

Lehenengo orrian darabilzkigun maskarek ongi esan duten moduan, ez gara hiru kale-argi soilik baina bagara kale-argiak. Banan bana piztuko direnak (edo, bestela, begira ezank leihotik) zeure estrata zeharkatu eta karrikak argi hori gozo batez erasoz. Kafe artean igeri berba egin dugu izkiriartzeaz. Izkiriartzeaz eta esna egoteaz. Gazte baikara eta zirrikituek ez baikaituzte akitu; ez oraino. Ez gara Sir Beñat Sarasolak deskribatzen zuen generazio distopikoa. Hemen gaude eta jarraitzeko asmoarekin (ai, Sarri!).

Baina ITUrri zaharrak ur berririk emango badu, guk argi daukagu geldo ez geratzea beharrezko dela. Horren ondorio da esku arteko fanzinea, konpai: leitzen duen ororen belarrietan deidar errime bat, liburuaz emaniko belarrondokoa bilakatu dadin nahi genuke helarazle soil besterik ez garen hiru kale-argiok (Itu Banda, 2013).

“Gazte baikara” aldarrikatzen da lehen manifestuetan eta ondorengoetan ere, eta behin baino gehiagotan aitortzen da belaunaldi izaerak elkartzen dituela asmo estetiko edo ideologiko esplizitu batek bainoago. Gaztetasuna eta belaunaldikideak izatea da, halaber, *Obabako testiguak* irratsaio eta blogaren bultzatzaileek beren izaera definitzerakoan azpimarratzen duten bereizgarria ere. Horretan ere *Lubaki* bandaren izaeratik hurbilago daude 2000ko literatura taldeengandik baino, eta beharbada gaztetasunak gizartean ez ezik literaturaren esparruan kategoria eta identitate bezala irabazi duen lekuaren berri ere ematen du aldarriak. 2000ko urteetatik aurrera argitaletxeek deitutako beka eta sariak izan ziren egileak plazaratzeko bide nagusia (narratiban bereziki, hara hor Joseba Jaka, Igartza beka, edo Zubikarai saria), eta ziurrenik horrek eta argitaletxe-sare finkatu bat izateak eragin zuen, besteak beste, aldizkari literarioak ez izatea idazle berriak plazaratzeko plataforma behinena urte horietan. *Ituk*, baina, egiteko modu kontrakultural eta autonomoari heldu zion, eta horrek bidea eman zien poesiarekin eta genero literario hibridoekin esperimentatzeko.

Fanzinetik aldizkarirako jauzia eginda, *Lekore* plazaratu zuen *Itu* banda, eta izen-abizenez sinatu zituzten 2015etik 2019ra bitartean argitaratutako 5 zenbakietako testuak. Orrialde horietan idazle gazte berri ugari zabandu zizkieten ateak, 20 bat kolaboratzaileko sarea osatzeraino. Azken alea argitaratzean, 2019an, 8 atalez idatzitako editoriala plazaratu zuten, kide bakoitzak berea, alegia, hor ere agerian utziz egiteko moduan, plataformaren izaeran berean zegoela batasun-haria diskurtso partekatu bakar batean bainoago, baita lan kolektibo eta komunitarioaren izaeran ere: bandarekin kolaboratu zuten *Txakur Gorria* edo *Hiru Damatxo* bezalako

egitasmoak ere sorkuntzarako plataforma eta bide partekatuak esperimentatu dituen belaunaldi batez ari zaizkigu. Argitaletxe-sare eta bilduma finkoak dituen literatura sisteman, belaunaldi bati esperimentatzeko eta liburuen zirkuitu jakinetik kanpo jarduteko bideak eskaini zizkion *Itu Bandak*: dela fanzine edo aldizkarien bidez, dela jendaurreko emanaldi eta errezitaldien bidez ere. Martin Bidaurren poema liburua argitaratu zenean ironiaz iragarri zuten poema-liburu sorta handi bateko lehena izango zela hura; oraingoz bi liburu eman dituzte argitara; baina, esan bezala, aldizkariaren inguruan sortutako sareek bestelako formatu eta moduetan ere eman dituzte emaitzak.

2019an eman zuen azken alea plazara *Lekorek*, eta urte berean hasi ziren gogoeta eta hausnarketa-artikuluak argitaratzen *Itu* bandako zenbait kide, Paul Beitia bereziki, *Gedar* agerkarian eta *Arteka* aldizkarian, urte berean sortutako Gazte Koordinadora Sozialistaren hedabideetan. Ez dira aldizkari literarioak, baina badu interesik argitalpen horietako kultura diskurtsoei erreparatzeak, kontsentsuzko deitu diogun hamarkadaren amaieraren hasiera markatzen baitute testu horietako batzuek, hein batean bederen, hamarkadaren marko ideologikoa eta kontsentsua definitu duten bi oinarriak, nazioa eta feminismoa, ideologia gisa ukatzen dituzten heinean, eta kulturaren kontzepzio sozialista bat defendatu, klase-irizpideetan oinarrituta, nazioan edo generoan ardaztu beharrean. Sintomatikoa litzateke, esaterako, Aitor Bizkarra bertsolariak 2020. urtean aldizkari berean “«Utikan Euskadi Sariak» ala kulturaren antolakuntza antagonikoa” izeneko artikulua argitaratu izana, non 2007ko Euskadi sariaren aurkako orduko erreakzioa berreskuratu, eta handik harantzago joanaz merkatua eta kultura-administrazio autonomikoa biak inpugnatu beharra aldarrikatzen zuen, baita bestelako kultura eredu bat sortu beharra ere (Bizkarra, 2020). Ikusteko dago literaturaren gaineko teorizazio horiez harantzago, literatura esparruan nolako eragina izango duen belaunaldi gazteagoen artean maila politiko-ideologikoan egon badagoen gatazkak.

Izan da lehenago ere 2010eko hamarkadako euskal literatura eta kulturaren esparruko joera ideologiko eta kontsentsuak ezbaian jartzeko ahaleginik ere, bide eta asmo oso diferenteetatik izan arren. 2016an plazaratutako *Lardaska* argitalpenak ale bakarra kaleratu zuen, aldizkari izateko asmoz abiatu bazen ere. *Barbalot* ezizenak sinatuta plazaratu zen alea, eta izen-abizenak emateari uko egin zion egileak aipatu zuen asmo situazionista zuen talde baten proiektua zela hura (Erostarbe, 2016). Koldo Izagirreraren hitzaurreaz argitaratutako argitalpenak testu laburrez

osatutako gogoetak jasotzen zituen, eta nazio euskaldunaren gainbeherari kritika zorrotza egiten zion. Pertsonalismoak ekiditeko argitaratu bide zuen aldizkaria izengoitiz *Barbalotek*, baina bestelako irakurketarik ere egin daiteke hautu horren inguruan: euskal kulturaren urte horietan gertatzen ari ziren aldaketa ideologiko eta kulturalen aurkako erreakzioa dakar, izan ere, aldizkariak, besteak beste feminismoaren zenbait postulaturi, “progreei”, edo nazioak politikaren ardatz nagusi izateari utzi izanari. Akaso 2010eko hamarkadako euskal literaturan eraikitzen ari ziren kontsentsu berriak berreraiki litezke, hain zuzen, *Lardaskak* kritikaren jo-puntuari zer jartzen duen, nor eta zer interpelatzen duen erreparatuta.

6. Azken hitzak

“Eta gu errealak izan garelako, garelako, izango dira biharko aldizkari birtualak” zioten *Ostielal*-koek 2001ean, 1970eko eta 1980ko aldizkariak digitalizatu berritan. Pasa da ia beste mende laurden bat, eta digitalizatu daude aldizkari haren aleak, baita *Itu* edo *Lekorerenak* ere. Eta literatura aldizkariak, modu batean edo bestean, jarraitu dute errealak izaten, existitzen, XXI. mendearan hasieran ere, eta ez digitalizazioak ez literatura sistemaren estandarizazioak ez dituzte erabat desagerrarazi. Bila gentzake azken hogeituro aldizkariak XX. mende amaierakoekin lotzen dituzten hariak, gainera: *Pott*, *Lubaki* eta *Itu* josten dituen banden haria, *Igela*, *Oh!* *Euzkadi* eta *Volgako Batelariak* lotzen dituen ironiaren haria, esaterako. Eten garbirik ezartzea edo aldizkariaren aroa amaitu dela aldarrikatzea, beraz, ausartegia litzateke ezbairik gabe. Nolanahi ere, artikuluan zehar aipatu dugun bezala, literaturaren esparruan betetzen duten leku eta funtzioari dagokionez, diferentzia handiak daude azken hamarkadotako eta 1970eko edo 1980ko aldizkariaren artean. Urteotakoak ez baitira eskuarki idazle berriak ezagutarazteko plaza izan, gutxi izan baitira talde literarioen bozgorailu-lana egin dutenak, eta profesionalizazioa jo baitute kasu askotan, baita dibulgazio eta kazetaritza-generoetara hurbiltzera ere. Hein batean, eraikitzeke dagoen sistema bat sortzeko tresna izatetik instituzionalizatutako literatura baten agerkari izateko funtzioa bete dute gero eta gehiago aldizkariok, eta nabarmentzekoa da, ildo horretan, ez dela XXI. mendeko aldizkari horietatik argialetxerik sortu.

“Ez dago ezer zaharragorik aldizkari zahar bat baino”, dio Beatriz Sarlok (1992, 9. or.). Ez dira ongi zahartzen aldizkariak, eta ez dira plazerzko irakurgai. Alabaina, lerro hauetan erakusten ahalegindu garen be-

zala, baliagarri zaizkigu argitaratu zireneko oraina, orainaldi literarioa, estetiko eta politikoa berreraikitzen laguntzeko. Unean uneko literatura esparruaren egoerak, eta garai bakoitzeko testuinguru soziopolitikoak baldintzatuak dira aldizkariak, eta haien bidez irakur ditzakegu azken urteotako euskal literaturaren esparruan gertatutako aldaketak: kontra-kultura euskaldun bat existitzeko zailtasunak, kritika feministaren pixkanakako indartzea, literatura kanonaren inguruko eztabaida literaturaren esparrua finkatu ahala, autoritate kulturalaren demokratizatzea eta kritikaren galera, literaturaren definizio hertsia eta zabalagoaren arteko tentsioa, ardatz nazionalaren ahultzea, edo adostasunaren kultura nagusitu izana. Baina aldizkariak ez dira aldaketa horien isla edo gordailu soilak; aldizkariok esku hartu dute, sortu egin dituzte diskurtso, tentsio horiek, eta ezbairik gabe desberdina litzateke azken hamarkadotako euskal literatura aldizkari horiek “errealak” izan ez balira, existitu ez balira.

7. Bibliografia

111 Aldizkaria (2014). Editoriala. *111 Aldizkaria* 01, 3.

Alvarez, A. (2007). Iracvrtcailleari. *Sareinak*, 2007-01-31.
 <<https://sareinak.net/2007/01/31/iracvrtcailleari/>>

Arrula, G. (2012). Autoreak plazara: Judith Butler (I). *Elearazi*, 2012-06-24.
 <<https://elearazi.eizie.eus/2012/06/24/autoreak-plazara-judith-butler-i/>>

Artola, A. (2016). Bea Salaberri: “Jendearen biziari lotua bada, banalitateak ere badu lekurik literaturan”. *Gara*, 2016-01-30.

Atutxa, I. & Retolaza, I. (2021). Gogoeta-leku dantzagarriagoak, gomuta-leku bizigarriagoak. In I. Atutxa & I. Retolaza (arg.), *Indarkeriak dantzatzera behartzen gaituzte. Gatazka armatuaren irakurketa feministak* (7-21. or.). Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea.

Bizkarra, A. (2020). “Utikan Euskadi Sariak” ala kulturaren antolakuntza antagonikoa. *Gedar*, 2020-01-18.
 <<https://gedar.eus/ikuspuntua/ampldquotikan-euskadi-sariakamprdquo-ala-kulturaren-antolakuntza-antagonikoa>>

Erostarbe, G. (2016). Pentsamendu hutsaren alde, autoretzarik ez. *Berria*, 2016-11-27.

- Gabiria, J. (2006). Gure blog literario bakarra. <<https://eibar.org/blogak/gabiria/229>>
- Itu Banda (2013). Manifestua. *Itu Banda*, 2013ko ekaina. <<https://ituliteratura.wordpress.com/>>
- Izagirre, K. (2007). Le train express Durkheim-Castejón. *Bazka*, 2007-12-13. <<https://www.bazka.info/?p=266>>
- Obabako Testiguak (2013). 4. Euskarazko literatur blogak. *Obabako Testiguak*, 2013-03-01. <<https://obabakotestiguak.wordpress.com/2013/03/01/4-euskal-blogosfera/>>
- Pantel, A. (2018). Blog y legitimación cultural en la narrativa española. *Letral*, 20, 24-38.
- Pedante Nazkanteak (2001). “Joandako” kultur aldizkariak. *Ostiela*, 23, 17-19.
- Peirano, M. (2019). *El enemigo conoce el sistema. Manipulación de ideas, personas e influencias después de la economía de la atención*.artzelona: Debate.
- Sarasola, B. (2015). *Bainaren belaunaldia: Ustela, Pott eta Oh! Euzkadi*. Bilbo: Labayru Fundazioa-Amorebieta-Etxanoko Udala.
- Sarasola, B. (2021). Literatur aldizkariak argialetxeen eratze-bidean (1975-1984). In. M. Ayerbe (koord.), *Euskal ediziozintzaren hastapen ikerketak* (107-123. or.). Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea-Argitalpen Zerbitzua.
- Sareinak (2007). Sareinen manifestua. *Sareinak*, 2007-03-03. <<https://sareinak.net/acerca-de/>>
- Sarlo, B. (1992). Intelectuales y revistas: razones de una práctica. *América. Cahiers du CEICALL*, 9 (1), 9-16.
- Sarrionandia, J. (1988). *Marginalia*. Donostia: Elkar.
- Utikan (2007). Utikan Euskadi Sariak. <<https://utikan.com/>>
- Volgako Batelariak (2005). Manifestua. *Volgako Batelariak*, 2005-03-29. <<https://eibar.org/blogak/volga/18>>
- Volgako Batelariak (2006). Blogen eta literaturaren gaineko solasaldia. *Volgako Batelariak*, 2006-02-17. <<https://eibar.org/blogak/volga/71>>

Volgako Batelariak (2008). Postindependentzia (A postponed manifesto).
Volgako Batelariak, 2008-04-27.
<<https://eibar.org/blogak/volga/.2008-04-27.postindependentzia>>